

Κώστα Βάρναλη: η πραγματική έξοδο του Μεσολογγίου

(η αξία και η σημασία ενός ανέκδοτου κειμένου)

(1)

Στα κατάλοιπα του Βάρναλη απόκειται ανέκδοτη και η χειρόγραφη μορφή ενός κειμένου που τιτλοφορείται «Η πραγματική έξοδο του Μεσολογγίου». Μία τελευταία υπόδειξη της από «έμμεση» αυτοψία έγινε από τον επιμελητή της επανέκδοσης της γνωστής πολεμικής του Βάρναλη κατά του Αποστολάκη *Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική* (μάάλιστα της πρώτης έκδοσής της, «Στοχαστής» 1925)¹.

Δεδομένου ότι, ως φιλολογικός εκδότης άλλων λογοτεχνικών έργων του Βάρναλη, των ποιητικών του συνθεμάτων *Σκλάβοι Πολιορκημένοι* και *Το Φως που καίει*², εξ αναθέσεως (και αυτοβούλως της *Επιστολής προς Μαΐμοιν*³), είχα λάβει γνώση και εγώ εξ αυτοψίας της χειρόγραφης παράδοσης, θεωρώ πως επιβάλλεται για λόγους που εξηγώ εν συνεχεία, παραλλήλως προς την αναλυτική περιγραφή του, να κριθεί και αυτοτελώς η σημασία και η αξία του ανέκδοτου αυτού κειμένου.

Βέβαια είναι δεδομένη η συνάρτησή του με το σώμα της συνθετικής μελέτης του *Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική* (εφεξής Σ.Μ.). Αλλά αντίθετα προς τη χειρόγραφη παράδοση εκείνης της μελέτης, που απαρτίζεται από προσχέδια ακόμη ασυγγράστητα, η συγροτημένη επεξεργασία και μορφή αυτού του έργου δεν συνηγορεί να το υποτάξουμε, όπως πρόχειρα υποτέθηκε, ως συνέχειά της, αλλά απεναντίας μάλλον απαιτεί να το προτάξουμε: καταρχήν ως πρώτη ιδέα και γραφή του Α' υποκεφαλαίου («Μεταφυσικός ηρωισμός») του Τρίτου κεφαλαίου («Η σημερινή αξία των ιδεών του Σολωμού») του Σ.Μ. Και ακόμη πιο πολύ, δεν αποκλείεται να υπήρξε μία σύλληψη, αν όχι άσχετη, αλλά ίσως προγενέστερη και αυτονομημένη από τα πλαίσια και απ' το ανάπτυγμα που ακολούθησε (του Σ.Μ.).

Και τα αντίστοιχα σημεία προς απόδειξη: Η ανάπτυξη είναι εκτενέστερη (πάνω από 42 χειρόγραφες σελίδες έναντι 9 μονάχα έντυπων της έκδοσης του Σ.Μ.). Και άρα οι πλεονάζουσες ανέκδοτες είναι ή ευρύτερη προέκθεση μερικών σημείων απ' τη δεύτερη ή μια ειδικότερη εστίαση του θέματος καθοριστική της σχετικής του αυτονομίας, όπως παρακάτω θα υποδείξουμε. Και ακόμη ας σημειωθεί πως η προκείμενη είναι η τελευταία (ή προτελευταία έστω) επεξεργασία του κειμένου.

¹ Ο Γιάννης Δάλλας είναι ποιητής, δοκιμογράφος και Ομότιμος Καθηγητής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

ΤΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΓΕΩΔΟ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΙΟΥ.

Κόφω τα χυμώδη τμήματα της φάρμακας

Α. Ζυγός

ω i αφοδατο σφαιρική, αγγύρα δια νεύρα

Α. Βυζαντινός.

„Ναο εις πέρας μεσσοει να μεν μεσσοει ολόχρησ-
 τω δαμείαν“ (Σύμφω) ήνα μενο μεν άρμεν
 εαρενικη ~~αυτοειναι~~ και θραυκη
 αυ μεσσοει να μεν μεσσοει ολόχρησ τω
 Αδύδεια, εις σφαιρα εις τω δαμείαν μεν
 εαρενικη γκ να ημε δαμείαν, ορείαι να ημε
 σφαιρα ! ο Ζυγός με ημε η μεσσοει μεσσοει
 οίκα και προμηλικη δουλαδεν ειδήει εις
 τωαυ δαμείαν εις δαμείαν και δαμείαν εις δαμείαν
 δαμείαν εις χυμώδη ολόχρησ μεν
 εαρενικη σφαιρική. Το δαμείαν, εις δαμείαν
 εις, αλλή δα βρειναι ολόχρησ μεσσοει,
 αφοδατο

Πράγματι με αυτήν εκτίθεται στην κρίση μας η χειρόγραφη μορφή ενός κειμένου έτοιμου σχεδόν προς έκδοση. Προηγείται ο τίτλος με τα δυο μότα, προς αντίκρουση:

Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΕΞΟΔΟ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ

Κ' υψώναν με χαμόγελο την όψη τη φθασμένη

Δ. Σολωμός

Ως ν' αποθάνουν πολεμοῖν, ἀλλ' ὄχι διὰ νίκην

Α. Παγκαβής

και ακολουθεί σε 42 σελίδες, απολύτως καθαρογραμμένη με ελάχιστες διαγραφές, η ύλη του εν λόγω ανέκδοτου κειμένου.

Η ανάπτυξη στην πρώτη ενότητα (σσ. 1-5) αρχίζει στη χειρόγραφη μορφή με μια παραπομπή που θα περάσει η ίδια και στην έντυπη μορφή του Σ.Μ.: «Μόνο ένα θαύμα μπορεί να μας μπάσει στη χώρα των θαυμάτων (Σίλλερ), αλλά μόνο μια άμεση παρατήρηση των πραγμάτων μπορεί να μας μπάσει στη χώρα της Αλήθειας». Μια αναφορά με την οποία διακρίνονται η ποιητική και η ιστορική αλήθεια. Στη χειρόγραφη μορφή λοιπόν ο Βάρναλης μιλά για δυο διαφορετικές περιοχές πνευματικής ενέργειας: της ιστορικής αλήθειας, που αποτελείται «στη γνωστική ικανότητα του ανθρώπου», και του αισθητικού εξ άλλου παιγνιδιού, που «αποβλέπει στην ελεύθερη άσκηση της φαντασίας και της νόησης». Μαθητής της γαλλικής Αισθητικής του Κάρολου Λαλό¹, ακόμη θεωρεί την τέχνη εν επιγνώσει «ιλλουζιόνα», ένα «ψεύδος», δηλαδή, «ειλικρινές» (για την ειλικρίνεια της τέχνης μίλησε από άλλη αργότερα σκοπιά και ο Λουνατσάρκι). Αν το ψεύδος της, παραβιάζοντας τους νόμους και της Φυσικής και της Ψυχολογίας, αντιμετωπίζεται ως αλήθεια, τότε η τέχνη «αερολογία» μιλώντας για αιώνιες αξίες. Και για την «υλιστική» εφημερία που διακηρύσσει πως αστάζεται της ιστορίας καμιά πράξη του ανθρώπου δεν ισχύει ως «αποτέλεσμα υπερβατικών, καθάρων και αιώνιων αρχών». Γεγονός που επαληθεύεται, όπως γράφει, και με την περίπτωση του ηρωισμού των πολιορκημένων του Μεσολογγίου: είναι ηρωισμός που αποδεικνύεται όχι ως προϊόν ελεύθερης συνείδησης, καθώς λέγει ο Σολωμός και οι ρήτορες των επετείων, αλλά ως αποτέλεσμα της βίας των πραγμάτων. Έτσι, ενώ διαφοροποιήθηκε η χειρόγραφη μορφή από την έντυπη, με την τελευταία αυτή αναφορά του ηρωισμού συγγλίνει προς την έντυπη, συνδέοντας την πρώτη με την τελευταία ενότητα του ανέκδοτου κειμένου.

Και με την επόμενη και μεθεπόμενη ενότητα έχουμε τα δύο κυριότερα και άσχετα σχεδόν προς την εκδοτική μορφή κεφάλαια του κειμένου. Μάλιστα η επόμενη δεν είναι παρά έναυσμα για τη γραφή της μεθεπόμενης, που αποτελεί την κεντρικότερη ενότητα του έργου. Ας τα δούμε και εδώ με τη σειρά: Μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης ενότητας παρεμβάλλεται εν είδει ιντερμέδιου ένας ύμνος προς τη θάλασσα (σσ. 6-7). Και ακολουθεί η δεύτερη ενότητα, η οποία προεισάγεται ως εξής (σσ. 7-11):

Ας ρίξουμε μια ματιά και στις αλήθειες των ανθρώπων. Απάνου στη γέφυρα του βαποριού ξεφυλλίζω τις πρωινές εφημερίδες. Μεγάλες ολοσέλιδες λιθογραφίες: Ελλάδας θημωμένες με σημαίες, Ευζώνοι αγρωστοί με μάλινχερ - ω! ελληνική καλαισθησία άξια της πιο φίνας ελληνικής διανοήσης! Πόσο άδικο είχε ο Σκληρός να λέει πως οι Έλληνες είναι ο πλέον αφύσικος κι ο πλέον ακαλαίσθητος λαός της Ευρώπης! Αν έλεγε τουλάχιστον κι ο πλέον αληθομανής!

Είναι ένας ειρωνικός σχολιασμός, προς επίρρωση του οποίου αποσπώνται ενδεικτικά κάποια χωρία από άρθρα εφημερίδων εποχιακά της μέρας της Εξόδου, με υπογραμμισμένες τις κορώνες μεταφυσικής της ερμηνείας: « Η ψυχή του αγώνος – πνεύμα, αίσθημα, ιδέα, αρετή, η αιωνία και ακατάβλητος σταθερότης και πίστις του λαού – είχαν ολοκληρωθεί εκεί – σε κείνον τον “παλαιοφράχτη”» («Ελευθέρων Βήμα»): «Ήτο έξοδος ελευθέρων πνευμάτων από μίαν γήινην φυλακήν προς την αιωνιότητα» («Πολιτεία»): «Η ιστορία δεν είναι ικανή να παρακολογηθή τα γεγονότα... Πολιορκούνται αι ιδέαι... Η ελευθέρα ψυχή σκιρτά ολόκληρος από την ένθεον ηδονήν της θυσίας» («Ελευθέρων Τύπος»). Δειγματοληψία που ο Βάρναλης τη συναρτά εν συνεχεία με την άποψη του Αποστολάκη, ο οποίος αναλόγως εξηγεί και την αντίληψη του Σολωμού για τους δικούς του πολιορκημένους του Μεσολογγίου, που φέρονται να έχουν «γλυκεία και λεύτερη ψυχή σα νάτανε βγαλμένη / κ' υψώναν με χαμόγελο την όψη τη φθαρμένη, λέγοντας λόγια «για την αιωνιότητα που μόλις τα χωράει...».

Και η δεύτερη ενότητα τελειώνει: «Όπου γυρίσω λοιπόν βλέπω και μάσχεις του Σολωμού. Σ' αυτό δε φταίει ο Σολωμός: είναι ανάγκη του λαϊκού πνεύματος που δε μπορεί να νοιώσει τίποτα αμέσως και αναντίρροπα, αν δεν το αποδώσει σε αόρατες δυνάμεις υπερφυσικές. Έτσι κι αν δεν υπήρχε ο Σολωμός, θα τον ανακαλύπταμε».

Με την τρίτη κεντρική πλέον ενότητα, ο Βάρναλης, αφήνοντας τη στάση του ειρωνευτή των ανορθόλογων ερμηνευτών της ιστορίας, «σοβαρεύεται» και στηριγμένος βασικά στις Ιστορίες της Ελληνικής Επανάστασης (του Σπ. Τρικούπη και εν μέρει του Κ. Παπαρρηγόπουλου) αντιπροτείνει την ορθόλογη δική του ερμηνεία⁵.

Απ' τις δύο περιόδους της πολιορκίας του Μεσολογγίου, υποστηρίζει πως η πρώτη από τον Κιουταχή την Άνοιξη του 1822 δεν παρείχε πράγματα στους πολιορκημένους, ώστε να χρειάζεται να εξαρθεί από τους αρθρογράφους και τον Σολωμόν ως υπερφυσικός ο ηρωισμός τους. Κατά τον Σπ. Τρικούπη αφενός η παρενόχληση των πολιορκητών απέξω (από τον Καραϊσκάκη και από τον Μιαούλη) και αφετέρου η ενδυνάμωση εσωτερικά του κάστρου και της τάφρου (από τον Μιχ. Κοκκίνη), η προσέλευση ενισχύσεων με ικανούς οπλαρχηγούς (π.χ. Πάσχος, Μπέκας, και εν συνεχεία Κοντογιάννης, Βάγιας), η επάρκεια του ανεφοδιασμού των πολιορκημένων και η υπεροχή τους κατά θάλασσα έκανε άνετη την άμυνά τους και την επανειλημμένη απόκρουση των όρων για παράδοση, με κατάληξη τη λύση από τον Κιουταχή της οχτάμηνης σχεδόν πολιορκίας. Και το 1825 ακολουθεί η δεύτερη στενότερη πολιορκία από ξηράς και από θαλάσσης από τις υπέρτερες δυνάμεις και του Κιουταχή και του Ιμπραήμ, με τη συνδρομή ακόμη και των ξένων, σύμφωνα και με τους στίχους:

*Αραπιάς άτι, Γάλλον νους, βόλι Τουρκιάς, τ'ότ' Άγγλοι!
Πέλαγο μέγα πολεμά, βαρή το καλιφάκι.*

Η αντίσταση λοιπόν σε αυτή τη φάση υπήρξε υπεράνθρωπη και η δοκιμασία από την πείνα καταλυτική αλλά αναπόφευκτη, γιατί αλλιώς θα παραδοκίμασε ο θάνατος. Και η έξοδος το 1826 (την ημέρα των Βαΐων) αναγκαία και όπως είχε μάλιστα σχεδιαστεί σωτήρια, αν δεν είχε προδοθεί ο σχεδιασμός της. Γράφει ως εκ τούτου σχετικά ο Βάρναλης:

Η αντοχή της φρουράς, η έξοδος κ' η καταστροφή, καθώς φαίνεται από την ξηρή και σε κακή κατάσταση έκθεση ενός ιστοριογραφούντος⁶ ιστορικοί δεν οφείλονται σε αιτιότητα της Μεταφυσικής, αλλά στη βία την αυτοκρατορική των πραγμάτων. Οι ελεύθεροι πολιορκημένοι δεν ήτανε ούτε ποιητές ούτε φιλόσοφοι. Αντισταθήκανε όσο αυτό ήτανε κατορθωτό· ζ' έπειτα κάνανε την έξοδο, όχι γιατί η αντοχή κι η έξοδος ήτανε πράξεις ωραιότερες και ποιητικότερες, αλλά πράξεις συμφερότερης. Συμφερότερης στο ένστικτο της αυτοσυντήρησης.

Με την τέταρτη εκτενέστερη, που είναι και η θεωρητικότερη, ενότητα αναλύεται το θέμα του ηρωισμού. Θεωρητική, γιατί ο Βάρναλης στηρίζεται και επιχειρηματολογεί επί του προκειμένου απ' τη βάση των νεότερων επιστημονικών του διαβασμάτων έργων ξένων συγγραφέων της κοινωνικής ψυχολογίας (Σαξερέ, Ριμπό, Γκρουσέ, Ντυρχάιμ). Σύμφωνα με αυτά, στη θέση του ρομαντικού αλλά Δον Κιχώτη ηρωισμού, ο Βάρναλης δέχεται πως στην πραγματικότητα υπάρχει αφενός ο ηρωισμός ο επαγγελματικός και αφετέρου του δειλού και από άλλη άποψη ο φυσιολογικός (που οφείλεται στη δύναμη του σώματος), ο πνευματικός (στη γρήγορη αντίληψη) και ο ηθικός (στην αναγνώριση του χρέους «να πεθάνει κανείς τίμια»). Επιπρόσθετοι παράγοντες: ο φόβος και η κόπωση που σπρώχνει τον αγωνιστή ως την απελπισία και εντέλει στην αδράνεια των πνευματικών του αντοχών «οπότε ο άνθρωπος κινείται σαν αυτόματο ή σαν τρελός». Έτσι η βιολογική αντίδραση για την αυτοσυντήρηση γίνεται αυτόματα και ψυχολογική με βάση τα πορίσματα της θεωρίας της «Ψυχολογίας των μαζών».

Πρόκειται για μια ενότητα που θα περάσει με ελαφρές παραλλαγές ως κεντρική και κύρια και στην έντυπη μορφή του Σ.Μ. (τιτλοφορημένη «Μεταφυσικός ηρωισμός»). Ενώ εδώ προς το παρόν παραμένει υποτελής ενός κειμένου που ο θεματικός του άξονας δεν είναι ακόμη η μεταφυσική του Σολωμού, αλλά όπως τον ορίζει μερικότερα ο τίτλος του *Η πραγματική έξοδος του Μεσολογγίου*.

(2)

Αλλά ποια είναι η χρονολόγηση του έργου και με βάση αυτήν η ένταξή του και η συσχέτιση με τα άλλα κείμενα του Βάρναλη; Για τη χρονολόγησή του είναι επαρκή όσα ενδεικτικά στοιχεία έχουμε: Για την έναρξη της συγγραφής του έχουμε τις ημερομηνίες των εφημερίδων των οποίων παραθέτει, όπως είδαμε, αποσπάσματα.

Να λοιπόν η μία εξ αυτών:

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

Κυριακή 1 Απριλίου 1923 (Των Βαΐων)

Η ΕΠΕΤΕΙΟΣ ΤΗΣ ΘΥΣΙΑΣ

και αποκάτω από την εικόνα μιας φωτιάς με γύρω της γυναίκες, γέροντες και παιδιά, ακολουθεί ο τίτλος και η λεγόμενη «επιγραφή» του άρθρου:

ΤΟ ΘΑΥΜΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΕΩΣ

*Και βλέπω πέρα τα παιδιά και τας αντρογυναίκες
Γύρω στη φλόγα που άναψαν, και θλιβερά τη θρέψαν
Μ' αγαπημένα πράγματα και με σεμνά κρεβάτια
Ακίνηται, αστέναχταις, δίχως να ριζούν δάκρυ...*

«Ελεύθεροι Πολιορκημένοι»

και στο τέλος η ψευδώνυμη υπογραφή: ΛΑΝΣΕΛΟΤΟΣ. Έτσι εκτός από τη χρονολογική υπόδειξη της παρακίνησης και της εκκίνησης της έμπνευσης (1 Απριλίου 1923), η αναφορά: «Το θαύμα...» επικεφαλής του τίτλου του άρθρου μοιάζει να πυροδοτεί την εναρκτήρια φράση όλου του ανέκδοτου κειμένου: «Μόνο ένα θαύμα μπορεί να μας μπάσει στη χώρα των θαυμάτων» (Σίλλερ). Και ακόμη, στην αρχή του χειρογράφου, η αντίδραση του Βάρναλη αφορά όχι τον Αποστολάκη φυσικά, που η μελέτη του δεν είχε ακόμη εκδοθεί, παρά αναφέρεται στους πανηγυρικούς τραπεζοθήτορες που με τις κορώνες τους σε λόγους και σε άρθρα σαν το παραπάνω επικαλούνται σαν τσιτάτα και ποιητικές αναφορές του Σολωμού.

Αλλά μες στο 1923 (πάντως ύστερα από το καλοκαίρι) που κυκλοφορεί *Η ποίηση στη ζωή μας* (ο σολωμικός διθύραμβος του Αποστολάκη), στόχος του χειρόγραφου κειμένου γίνεται εφεξής και ο στοχαστής εκείνου του βιβλίου: «Επειτα ο κ. Α.», σημειώνει στη συνέχεια του χειρογράφου του ο Βάρναλης, «βρενθύεται πως είναι ο μόνος που σκέφτεται σωστά: ο μονάρχης της ορθής συλλογής». «Μα όλοι οι Έλληνες είναι Αποστολάκηδες, όλοι σκέπτονται... σωστά – όλοι είναι... μονάρχηδες» θα αποφανθεί ειρωνευόμενος και κατ' ουσίαν σατιρίζοντας ή μάλλον παρωδώντας, έχοντας υπόψη, όπως αναφέραμε, και τους εφημεριδογράφους και την πίστη «στις αόρατες δυνάμεις» του λαού. Έκτοτε η μεταφυσική σκοπιά του Αποστολάκη κριτικά και ειρωνικά σφυροκοπείται, δίχως να αποκαθλώνεται θεματικά ο στόχος που είναι ως σπουδή η ιστορική αλήθεια και ειδικότερα το θέμα της Εξόδου.

Αυτά όλα ως το 1924, στη διάρκεια του οποίου συνεχίστηκε η συγγραφή του έργου και ο στόχος με τη συμβολή επί του προκειμένου και των δύο κριτηρίων, καθώς δείχνει η υπόδειξη στο τέλος δύο βοηθημάτων: και του θεωρητικού με την αναφορά του έργου του Σκληρού (*Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*, 1919) και του ιστορικού με την αναφορά του επίκαιρου βιβλίου του Κορδάτου (*Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης*, 1924). Με την επικράτηση του θεωρητικού κατόπι ανακόπτεται η ολοκλήρωση και η έκδοση του ανέκδοτου αυτού κειμένου, καθώς έκτοτε μετατοπίστηκε η εστία του και απορροφήθηκε το θέμα και η προβληματική του απολύτως από το θέμα και την προβληματική του Σ.Μ. («Στοχαστής» 1925).

Η πραγματική έξοδο του Μεσολογγίου, λοιπόν, γραμμένη από το 1923 ως το 1924, υπήρξε μία ενδιάμεση ανεξάρτητη αρχικά μορφή κειμένου, ως την ώρα που καλύφθηκε από το Σ.Μ. με την απόσβεσή της και την παραχώρηση ενός μέρους της στην ύλη ενός υποκεφαλαίου, όπως είπαμε, του μείζονος θεωρητικού και κριτικού του εκείνου έργου.

Η ενδιάμεση ανεξαρτησία του είναι αυτή που του προσδίδει, πριν από τη θεωρητική καταβολή του, και τη σημασία ενός κρίκου μεταξύ των λογοτεχνικών του έργων. Η αφετηρία

του (την 1η Απριλίου 1923) δεν είναι αρκετά μακριά από την ποιητική του συλλογή που προηγήθηκε *Το Φως που καίει* (1922). Αλλά η σύνδεση του νέου του κειμένου με τη συλλογή εκείνη είναι μερική και περιορισμένη λ.χ. στην αναμετάδοση ενός μοτίβου φυσικού και αλληγορικού: της θάλασσας που την επικαλείται ο ποιητής στην αρχή στο *Φως που καίει*:

Έτσι να στέκω θάλασσα, παντοτινέ έρωτά μου

με την προσμονή, σαν έρθει η ώρα του, να τον πάρει αυτή στους «ανθισμένους κόρφους» της και να τον πάει:

*πολύ μακριά απ' τη μάβρη τούτη Κόλαση,
μακριά πολύ κι από τους μάβρους κολασμένους.*

Ένας έρωτας και μια υποκείμενη λοιπόν και εδώ αλληγορία, που την αναμεταδίδει –στην απόληξη του νέου του ύμνου προς τη θάλασσα– ως εξής:

«Μέσα στην απεραντοσύνη του γαλανού, απάνου και κάτω, γίνομαι ένα με τα στοιχεία, ένα μ' όλους τους ανθρώπους. Είμαι δεμένος στην ίδια αλυσίδα μ' όλους τους σκλάβους, τρωινούς, περασμένους, μελλούμενους: αυτή είναι η δύναμη μου, μοιραία κι ακαταγώνιστη, όπως η φύση αυτή είναι κι η ομορφιά της καρδιάς μου και του λογισμού μου, η ομορφιά της δύναμής μου!

Θάλασσα ερωμένη!...»

Αλλά η κύρια όψη του κειμένου είναι ανοιχτά στραμμένη προς τα μπρος και όχι προς τα πίσω. (Ο κορμός του δηλαδή προοιωνίζεται, υπαινικτικά ή φανερά, κάποια σημεία του επόμενου ποιητικού συνθέματός του, που είναι οι *Σκλάβοι πολιορκημένοι* [1927].) Πρώτα από την πλευρά της ιστορίας ας ξανατονίσω όσα σημεία ξεχωρίζει απ' τον Τριζούτη και τα στιχουργεί κατόπι στην εν λόγω συλλογή ο Βάρναλης. Καταγράφει, λ.χ., στις σελίδες του ανέκδοτου κειμένου τα εξής ιστορικά συμβάντα:

Αρχηγοί των Σουλιωτών στο Αιτωλικό είναι ο Κίτσος Πάσχος και ο Γιάννης Μπέκας... Ο Εγγλέζος Ατσλεύ στη βιογραφία του φίλου του Μπαίρον αναφέρει πως ένα πρωί οι Σουλιώτες και οι Κρητικοί πολεμιστάδες χωριστήκανε σε δυο στρατόπεδα έτοιμοι να αλληλοφάγωθουνε [...] Αν αυτοί οι αγροίκοι άνθρωποι των όπλων είχανε φιλοσοφική συνείδηση του καθήκοντος και των ευθυνών τους απέναντι του Έθνους και της Ποίησης, δε θα φτάνανε σ' αυτό το σημείο αυτοχτονίας. Ευτυχώς μπήκε ο Ποιητής στη μέση και τους χώρισε! Όμοια είναι γνωστό πως αυτοί οι καλοί Σουλιώτες πηγαίνανε και φωνάζανε κάτω από τα παράθυρα του Μπαίρον, επειδή τους καθυστερούσε κάποιους μισθούς! Μόλις όμως βρεθήκανε πρόσωπο με πρόσωπο αντίκρου στο θάνατο, δειχτήκανε παλληκάρια, όπως το απαιτούσε το ένστιχτο της αυτοσυντήρησης, η πείνα και το χρέος, μ' ένα λόγο η Ανάγκη.

Και ιδού πώς θα αναπλάσει τις σκηνές αυτές στο ποίημά του «Ο καπετάνιος», στην ψευδώνυμη προδημοσίευση του Β' Μέρους της ποιητικής του συλλογής: Κώστας Γιαβής «Ο Πόλεμος» («Η χαρά του πολέμου»⁷):

.....
 και τότες η καρδιά πιστή
 θα πιάσει να λογαριαστεί
 με τον Κίτσο, με τον Γιάννη
 που αδερφούς η Ανάγκη κάνει.

Μα πρώτα πάμε κάτω στα
 παράθυρά του τα κλειστά:
 «Λόρδε, πριν να ξεφυγήσεις
 το μιστό να μας μετρήσεις!»

Και από την πλευρά της θεωρίας, στα ποιήματα των *Σκλάβων Πολιορκημένων* βλέπουμε να αποδίδεται ο ηρωισμός με τις μορφές και τους συντελεστές που επί τη βάση των επιστημονικών του διαβασμάτων είχε αναλύσει: ο επαγγελματικός ηρωισμός («Ο καπετάνιος» → «Η χαρά του πολέμου») και ο πνευματικός ηρωισμός που γίνεται απ' την πολλή περισκεψη ενδοτικός («Ένας σκεφτικιστής»). Και από τους συντελεστές τονίζεται η αυτοσυντηρησία —«Θάνατε, κι αν σ' αντικρύζω / μα στην πείνα ομπρός λυγίζω»— ή ο φόβος —«Πόσο οι άνθρωποι είναι μόνοι, / σίγχα ο φόβος τους ενώνει» [...] «Γύρω μου ζητώ ένα χέρι / να με σφίξει, να το σφίξω [...] Τα ματάκια μου κλειδώνω / και στην άβυσσο απολυέμαι»— φτάνοντας και στην ψυχολογία του δειλού, εκείνου που σε ώρες πανικού απελπισμένος εύχεται κατά τον ποιητή να τρελαθεί, ώστε φαντασιακά ο «σαλεμένος νους» και τα «κλειστά» λόγω του φόβου μάτια του —τι μοιραία ιδεολογική ικανοποίηση!— :

να μη ξαμώνουν σύνορα
 και χώριους ουρανούς

«Ο τρελός»⁸

Η πραγματική έξοδος του Μεσολογγιού του Βάρναλη δεν είναι συνεπώς παρά ένα προανάκρουσμα: πιο σωστά, μια πρώτη σπερμοδόχος προς επώαση μοτίβων και ιδεών που ολοκληρώνονται κατόπι και σαρκώνονται στην πρωτότυπη δημιουργία και τη θεωρία (στο διάστημα της γόνιμης —«δημιουργικής»— δεκαετίας του, όπως με άλλη ευκαιρία την ορίσαμε). Και στη θεωρία, φυσικά, γιατί εδώ πρωταρχικά και στην έντυπη μορφή εν συνεχεία αναφέρονται ως βοηθήματα και τα ξένα θεωρητικά διαβάσματά του που επισήμανε η έρευνα⁹ και συσχέτισε εν προκειμένω η κριτική.

Και συγκεκριμένα, εκτός από τον Γκαίτε και ιδιαίτερα τον Σίλλερ, αναφέρονται π.χ. «α) ο Th. Ribot, ψυχολόγος και φιλόσοφος εισηγητής της πειραματικής ψυχολογίας στη Γαλλία (*L' imagination créatrice*, 1914), β) ο Ernst Grosse, γερμανός εθνολόγος και ιστορικός της Τέχνης (*Les débuts de l'art*, 1902), γ) ο J.-M. Guyau, γάλλος θεωρητικός και κοινωνιολόγος της θρησκείας και της τέχνης (*L' art au point de vue sociologique*, 1889, και «Le courage guerrier», *Mercur de France*, 1919), δ) ο Herb. Spencer, άγγλος κοινωνιολόγος και φιλόσοφος, πατέρας της εξελικτικής θεωρίας, ήδη πριν τον Δαρβίνο»¹⁰, τα βιβλία των περισοτέρων από τους παραπάνω είχε στη βιβλιοθήκη του ο Βάρναλης. Στις σελίδες του ανέκδοτου κειμένου μάλιστα αναφέρονται και σχολιάζονται και άλλοι, λ.χ. ο Émile

Durkheim, θεμελιωτής της γαλλικής κοινωνιολογικής σχολής (*Les formes élémentaires de la vie religieuse*, 1917)¹¹ και ο Jules Sageret (τον οποίου και μετέφρασε προς χρήση του σε έντεκα σωζόμενες χειρόγραφες σελίδες του αρχείου του αρχετὰ χωρία του βιβλίου του *Philosophie de la Guerre et de la Paix*, 1919). Και απ' τα έργα αυτών των φιλοσόφων, που είναι επί το πλείστον σοσιαλιστές κοινωνιολογούντες, θα επηρεαστεί και βάσει αυτών επιχειρηματολογεί προς το παρόν ο Βάρναλης. Πρόκειται για έργα προοδευτικών αστών, γραμμένα μες στην κρίση του Παγκόσμιου Πολέμου (απ' το 1914 ως το 1919 περίπου), στις παραμονές του πρώτου ταξιδιού του στο Παρίσι· εποχή της επιμόρφωσης του, αλλά και μαζί της μύησής του στη μαρξιστική ιδεολογία και άρα από εδώ, από τις σελίδες του κρινόμενου κειμένου, γίνεται επιπλέον και μια πρώτη –ανεπεξέργαστη ακόμη– αναφορά σε μαρξιστές και ειδικότερα στον Καρλ Κάουτσκι και σε έργα των δικών μας πρωτομαρξιστών, του Γ. Σκληρού (*Σύγχρονα προβλήματα του ελληνοισμού*, 1919) και του Γ. Κορδάτου (*Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασως*, 1924).

Με παρόμοια, πολλαπλά στον χαρακτήρα τους φορτία, περιγραφικά και κριτικά (που σημαίνει και πραγματολογικά και θεωρητικά και συγχρόνως μεταλογετηνικά και προεπιστημονικά στοιχεία), σχηματίζεται ο τύπος του κειμένου αυτού του Βάρναλη. Σχηματίζεται με ανοιχτή τη διαθεσιμότητά του, έτσι ώστε να προκαθορίζεται ως επίκοινη η ταυτότητα του είδους του. Το ερώτημα είναι: πρόκειται για πραγματεία ιστορική, καθώς υπόσγεται ο τίτλος της («Η έξοδο του Μεσολογγίου»); Ή για κριτική με θεωρητική αφόρμηση και στόχευση, καθώς επισημαίνει ο προσδιορισμός του ουσιαστικού («Η πραγματική έξοδο...»); Ή σωστότερα κατά την πρόκληση του θέματος, είναι εντέλει, λογοτεχνικά, μια αντιπρόταση για μια ανάλογη αναμετάδοση της ιστορίας; Απαντώ πως είναι και τα τρία. Μια απάντηση που ισχύει για τη σύγχρονη ανθρωπολογία και τη θεωρία της λογοτεχνίας σχετικά με την κατάργηση των ορίων των επιστημών εκεί και των λογοτεχνικών ειδών εδώ, αντίστοιχα.

Έτσι πρέπει να δεχτούμε διαθέσιμη ειδολογικά, ήτοι στραμμένη και στα τρία είδη, την ταυτότητα του συζητούμενου κειμένου. Είναι πραγματεία ιστορική και ταυτοχρόνως θεωρητική (ιδεολογικής υφής και στόχου), αλλά και τα δύο διατυπωμένα με τη γλώσσα και τα μέσα της λογοτεχνίας: με τη σάτιρα, μια σάτιρα γκροτέσκα που εδώ πρωτοεμφανίζεται και ασκείται προς τα απάνω στρώματα, στη σφαίρα την πλασματική των «αιώνιων» αξιών, εκεί που ο «φιλισταίος κριτικός», κατά τον Βάρναλη, ανέβασε τα είδωλα των πολιορκημένων. Την πλασματική αυτή «ενθρόνιση» ο Βάρναλης, έμμοινα και απλοποιητικά είναι η αλήθεια, δεν την αντιμάχεται απλώς αλλά πρωτίστως λογοτεχνικά την παραδεί. Ένας τρόπος και μια τακτική που γρήγορα θα τον οπλίσει με μια καρναβαλική κατά Μπαχτίν αντίληψη και τέχνη για την υπονόμηση αυτού που υπήρξε ή που πρόβευε πως είναι παραχάραξη της ζωσας ιστορίας¹².

Σημειώσεις

1. Οπου γίνεται μια μνεία και ένταξη του στη χειρόγραφη παράδοση του Σ.Μ.: «Στην έκδοση του 1925 παραλείπεται το μεγάλο υποκεφάλαιο του Α' κεφαλαίου του Β' μέρους του χειρόγραφου με τον τίτλο *Η πραγματική έξοδο του Μεσολογγίου* (φ.φ. 2310-2350), στο οποίο ανασυστώνται τα γεγονότα γύρω από την πολιορκία και την

άλωση του Μεσολογγίου σύμφωνα με τις σύγχρονες τους ιστορικές πηγές και ιδίως σύμφωνα με τις Ιστορίες του Σπ. Τρικούνη και Κ. Παπαρηγόπουλου» (Γιώργος Βελουδής, «Φιλολογικό Σημείωμα», στο *Κώστας Βάρναλης, Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική*, Κέδρος 2000, σ. 182). Σημειώνω πάντως πως μια πρώτη περιγραφική αναφορά και χρήση της συγκριτική είχα κάνει στη μελέτη μου «Ο αντιδευταλιστικός σολωμισμός του Βάρναλη» προ χρόνων (βλ. αναδημοσίευση από τη *Δωδώνη*, την επετηρίδα της Φ. Σ. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, στο *Η δημιουργική δεκαετία στην ποίηση του Βάρναλη*, Κέδρος 1988, σσ. 161-167).

2. *Κώστας Βάρναλης, Σκλάβοι Πολιορκημένοι*, Κέδρος 1990, και *Το Φως που καίει*, Κέδρος 2003.

3. *Η σημασία και η χρήση ενός συμβόλου (Η «Μαίμου» στα κείμενα του Βάρναλη)*, Γαβριηλίδης 2003.

4. Σαβλ. Λαλό, καθηγητής στην έδρα της αισθητικής στη Σοφρόνη, οπαδός της κοινωνιολογικής αισθητικής και της θεωρίας της ψευδαίσθησης στην τέχνη. Ο Βάρναλης θα είχε υπόψη του την *Εισαγωγή στην αισθητική (Introduction à l'esthétique, 1912)*.

5. Γράφει, πριν περάσει στα ιστορικά στοιχεία της ενότητας αυτής ο Βάρναλης, προεισαγωγικά: «Ο άνθρωπος αναπτύσσει τη μεγαλύτερη του ηθική δύναμη, λέγει ο Χέρδερ και όλη η ιστορία το βεβαιώνει. Έτσι ο Έχτορας είναι ένας τύπος από ηθική άποψη πολύ ανώτερος από τον Αχιλλέα. Αλλά και οι Τούρκοι έχοντας κλεισμένο το δρόμο της φεγγής δείχνουν ηρωισμό άξιο των Ελλήνων· μάλιστα ο αρχηγός τους της δεύτερης περιόδου, ο Μπραΐμης ως πάλιγκάρι, ως στρατιωτικός οργανωτής, ως τίμιος και μεγαλόψυχος πολεμιστής, είναι σχεδόν ίσος με τον Καραϊσκάκη και το Μιαούλη».

6. «Ιστοριογραφών» ιστορικός είναι αυτός που παραθέτει απλώς τα ιστορικά συμβάντα (ο historisant κατά τους Γάλλους, όπως σημειώνει αλλού ο Βάρναλης).

7. *Φιλική Εταιρία*, περιοδ. τέχνης και ελέγχου, διευθυντής Φώτης Κόντογλου, χρονιά Α', Μάρτης 1925, φύλλο 7, σ. 101.

8. Βλ. εκτενέστερα, Γιάννης Δάλλας, *Η δημιουργική δεκαετία στην ποίηση του Βάρναλη*, ό.π., σσ. 164-166.

9. L. Marcheseli-Loucas, *Συμβολή στην εργογραφία του Κώστα Βάρναλη, Αισθητικά-κριτικά 1911-1914*, Κέδρος 1984, σσ. 15 και 29-30.

10. Γιώργος Βελουδής, ό.π., σσ. 171-172.

11. Σημειώνει στη σ. 4 του χειρόγραφου κείμενου: «Επειδή η Πρόληψη είναι το φόντο της αγωγής της δημόσιας γνώμης κ' επειδή κατά κάποιο νόμο της ψυχολογίας των μαζών κάθε πλάνη συχνά επαναλαμβανόμενη γίνεται αλήθεια, το να πεις ξαφνικά την πραγματική αλήθεια, είναι έργο και κάθε έργο είναι παθολογικό σύμπτωμα της κοινωνικής υγείας», και υποσημειώνει: Ο Durkheim φρονεί το αντίθετο – και έχει δίκιο».

12. Για την οπτική αυτή του Βάρναλη, βλ. το κεφ. «Καρναβαλική αντίληψη της ιστορίας και του κόσμου» του βιβλίου μου *Η σημασία και η χρήση ενός συμβόλου στα κείμενα του Βάρναλη*, ό.π. (σσ. 31-50).



Κώστας Βάρναλης και Δώρα Μοάτσου, «Versailles, 1919»

Ο άντρας

I

Δεν είναι αστάχια, μαλακό βελούδο να χαλάσεις,
δεν είναι γαλανή αμμουδιά στην άκρη της θαλάσσης.

Είναι φωτιά της Κόλασης, που ασάλευτον κρατεί με.
Αχ, έλα, θύμηση παλιά, και πες μου συ, ποιος είμαι!

Πόσον καιρό τα μάτια μου κλειστά κρατάν οι πόνοι!
Αχ, όσα τα μερόνυχτα, τόσοι περάσαν χρόνοι!

Πάρε τη βόχα γύρο μου, αεράκι εσύ βουνίσο.
Πως ήθελα μιαν πιθαμή μονάχα να κουνήσω!

Πώς ήθελα ως το κόκκαλο, μπράτσα, να σας δαγκάσω,
παλιέ μου πόνε, μ' άλλο νιο να σε κατασιγάσω!

Μα χουν στραγγίς' οι φλέβες μου, λιθήκαν οι αρμοί μου
κι όλο βαθύτερα βουλιάει στο χώμα το κορμί μου.

Τα σωθικά μου τ' αδειανά η πείνα μπλιό δε σφάζει.
Ο θάνατος σα θεριακή γλυκιά μου τα μουνδιάζει.

Εσκέπασε τα μάτια μου ένα σύνεφο γαλάζο.
Πώς στο μεσημεριάτικο τον ήλιο τρεμουλιάζω!

Κι όσο χτυπάτε, δόντια μου, τόσο η καρδιά σιγάει.
Καλότυχοι συντρόφοι εσείς, αναπαμένοι πλάι.

Κάποιοι περνούνε σύθαμτοι, λιγάκι τρέμουν, ήσκιοι
κ' ύστερα πέφτουν σταβρωτά, – βόλι καλό τους βρίσκει.

Ελάτε, αέρες δυνατοί, μπουνέντες και βοριάδες,
χοντρό χαλάζι τ' Απριλιού και πόταμοι βορογάδες,

πάρτε τη βόχα, που νεκροί και ζωντανοί σκορπίζουν!
Όλ' οι νεκροί από μέσα μου περνούν και με σαπίζουν.

«Μανούλα μου! Παιδάκι μου! Γυναίκα αγαπημένη!»
Μα το λαούγγι, αντίς φωνή, γαίματα μάβρα βγαίνει.

II

Ήλιοι χρυσοί και κόκκινα ποτάμια παπαρούνες
και των γελάδων στο ήσυχο λιβάδι αγρές κουδούνες·

αγιόκλημα, που σκάλωνες στον τοίχο της αφλής μου
και μάγγανε του πηγαδιού, που μυστικά λαλείς μου·

δρεπάνια μου, που αστράβατε στον κατωγιού την κόχη,
κι αβασταγό, που μ' έφερνες απάνω στο μετόχι·

γυναίκα με το τραβηγτό φακιόλι σου στα φρύδια,
–τον ήλιο μαλαμάτωνες, αγέρα και σαρίδια–

μανούλα μου, άγιο κόνισμα σε μια γωνιά στημένο,
παιδάκι μου με κλάσματα και γέλια αναστημένο·

καράβια, που αρμενίζετε στα μουσικά πελάη,
απ' την πληγή μου πρόβαλε η ψυχή και σας καλάει!...

Μεγάλη γης κι απέραντη, γεμάτη το τραγούδι,
που βρίσκει αγέρα το πουλί, ραγάδα το μαμούδι,

δεν είτανε ρημόνησο, για σπήλιο μες τα δάση,
εκεί κι άνθρωποι και Θεοί να μ' είχανε ξεχάσει;